

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О.О. ПОТЕБНИ**

ПЕТРИЦА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 811.162.3'01'373.2 «10/17»

ЧЕСЬКІ АНТРОПОНІМНІ ФОРМУЛИ ХІ-ХVІІІ СТОЛІТЬ

10.02.03 – слов'янські мови

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі словацької філології Ужгородського національного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
Пахомова Світлана Миколаївна,
Ужгородський національний університет,
завідувач кафедри словацької філології

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, ст. наук. сп.
Лукінова Тетяна Борисівна,
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні
НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу загальнославистичної проблематики і
східнослов'янських мов

кандидат філологічних наук, доцент
Даниленко Людмила Іванівна,
Інститут філології Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка,
доцент кафедри слов'янської філології

Захист відбудеться 19 квітня 2011 року о 16 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України за адресою: 01001, Київ, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України за адресою: 01001, Київ, вул. Грушевського, 4.

Автореферат розіслано 17 березня 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

Т.Я. Марченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Актуальність праці зумовлена посиленням інтересом сучасної ономастики до еволюційного процесу мотивів та форм найменування особи, оскільки стеження за процесами системи номінації певного етносу містить багату інформацію про її самобутність, національний характер, ментальність. Фактичний матеріал і результати його наукового опрацювання є також цінними для вивчення історії чеської мови та історії її носіїв. Відомо, що більшість фонетичних і морфологічних норм чеської мови сформувалися вже в кінці XVI – на початку XVII ст., проте стандартизація національної формули іменування чехів датується 1780 роком, тобто чеська літературна мова перебувала в пошуку та відборі антропонімних норм упродовж майже двох століть після сформування своїх базових граматичних норм. Враховуючи важливість онімних фактів для історії мови, дослідження антропонімії в різні періоди її розвитку дає основу для всебічного вивчення як історії чеської мови, так і чеської антропонімії зокрема.

Власні назви особи привертали увагу чеських дослідників ще з кінця XVIII ст. Дослідженню історичної антропонімії в XIX ст. присвячені студії Й. Добровського, Ф. Палацького, Я. Коллара, Г. Їречка, а на початку XX ст. — Я. Гебауера, Ф. Черного, В. Флайшганса. Першою науковою розвідкою в галузі чеської історичної антропоніміки була колективна праця В. Давідка, В. Доскочіла та Я. Свободи „Česká jména osobní a rodová”, видана 1941 року. З другої половини XX ст. дослідження антропонімії характеризується системністю, розширюється спектр ономастичних студій. Власні назви особи стають об'єктом наукових інтересів Я. Свободи, Й. Бенеша, Ф. Цуржіна, Ф. Копечного, Я. Плєскалової, В. Шмілауера, М. Кнаппової, Д. Молданової. Дослідження Я. Свободи, Я. Плєскалової відзначаються широтою діахронного підходу та значною кількістю антропонімійного матеріалу, залученого до аналізу. Найфундаментальнішою працею з чеської історичної антропоніміки є „Staročeská osobní jména a naše příjmení“ Я. Свободи. Учений описав та проаналізував старочеські антропоніми (зафіксовані в пам'ятках до XV ст.) з точки зору їх спільнослов'янського походження. Вагомий внесок у розвиток історичної антропоніміки зробив Й. Бенеш, детально дослідивши антропонімійні основи та словотвірні форманти, що брали участь у творенні прізвищ. Значний внесок у дослідження старочеських власних особових назв зробила Я. Плєскалова. Саме завдяки її праці „Tvoření nejstarších českých osobních jmen“ (1998) чеська історична антропонімія збагатилася докладним словотвірним аналізом найдавніших чеських імен.

Значним досягненням у становленні слов'янської ономастичної термінології є колективна праця вчених-славістів „Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky“ (1973), приурочена VII міжнародному з'їзду славістів. Багатомовний термінологічний довідник з ономастики вийшов окремим номером Бюлетеня топографічної комісії Чехословацької АН і включив термінологічну лексику одинадцяти сучасних слов'янських мов (український варіант словникових статей було підготовлено В.В. Німчуком).

У сімдесятих роках ХХ ст. чеська ономастика збагатилася двома лексикографічними працями. До них належить „Průvodce našimi jmény“ Ф. Копечного, що вийшла у 1974 р. (друге видання в 1991 р.) і нормативний словник М.Кнаппової „Jak se bude vaše dítě jmenovat?“, що побачив світ у 1978 р.

На розвиток чеської теоретичної ономастики мала значний вплив праця Р. Шрамека „Úvod do obecné onomastiky“ (1999), у котрій автор сповідує принципи функціонального структуралізму при вивченні власних назв.

Чеські антропоніми досліджують М. Докуліл, Д. Молданова, К. Комарек, Й. Скутіл, П. Валчакова. До вивчення чеської антропонімії зверталися українські мовознавці О.Л. Паламарчук, Т.Б. Лукінова, С.М. Пахомова, Л.Р. Осташ. Як зіставний матеріал чеську історичну антропонімію залучали до аналізу відомі українські ономасти М.Л. Худаш, М.О. Демчук, П.П. Чучка, І.М. Железняк, В.П. Шульгач, О.І. Іліаді, О.П. Карпенко, С.О. Вербич, І.В. Єфименко.

На тлі глибокого вивчення окремих класів та категорій власних особових назв дослідження чеських антропонімних формул у діяхронії залишається ще недостатньо вивченим сегментом чеської ономастики, адже вони й досі не були предметом спеціальних ґрунтовних ономастичних студій, у яких би було подано їх класифікацію та хронологічну динаміку, морфологічний та семантичний склад.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної наукової теми кафедри словацької філології Ужгородського національного університету „Проблеми сучасної славістики“. Тему дисертації було затверджено на засіданні бюро Наукової ради „Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності“ НАН України (протокол № 1 від 10 лютого 2010 року).

Мета дисертаційної роботи — дослідити чеські антропонімні формули ХІ-ХVІІІ ст. — періоду зародження та формування системи складених власних назв особи. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань:

1. Увести в науковий обіг новий антропонімійний матеріал, зафіксований старочеськими пам'ятками ХІ-ХVІІІ ст.
2. Дослідити зовнішні та внутрішні мовні чинники, які вплинули на трансформацію одноклассемної системи іменування чехів у багатоклассемну.
3. Установити типи антропонімних формул, що лежать в основі багатоклассемних власних особових назв, визначити їх продуктивність.
4. Простежити динаміку поширення антропонімних формул протягом ХІ-ХVІІІ століть.
5. Окреслити особливості функціонування антропонімних формул на різних синхронних зрізах.
6. З'ясувати специфіку антропонімних формул, що лежать в основі іменувань жінок.
7. Охарактеризувати онімні та апелятивні ресурси чеських АФ (антропонімних формул) допрізвищового періоду.
8. Визначити семантичні функції чеських АФ у діяхронії.
9. З'ясувати специфіку чеських АФ на загальнослов'янському фоні.
10. Укласти алфавітний покажчик чеських антропонімів ХІ-ХVІІІ століть.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є чеські антропонімні формули XI-XVIII ст., що лежать в основі багатолексемних антропонімів.

Предметом дослідження є структурні, семантичні та функціональні особливості чеських АФ, динаміка поширення у діахронії, їх онімний та апелятивний зміст.

Джерела фактичного матеріалу. Кандидатська дисертація виконана у результаті опрацювання 13 000 власних назв осіб. Джерельною базою дисертації послужили 8 пам'яток літописного жанру та 23 пам'ятки офіційно-ділового стилю, котрі віддзеркалюють систему ідентифікації осіб і є чи не єдиним свідченням реальних формул найменування чехів у минулому. Усі джерела, залучені до аналізу, опубліковані в різні роки у виданнях кінця XIX – початку XX ст., зокрема „Archiv český čili staré pjsenné památky české a moravské“, „Fontes rerum Bohemicarum“, „Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae“, „Almanach královského hlavního města Prahy“, „Pozůstatky desk zemských Království Českého“. Кожна пам'ятка перевірена щодо оригінальності упорядниками та редакторами цих видань. Ними були такі відомі чеські дослідники XIX століття, як Ф.Палацький, Й.Калоушек, Й.Челаковський, Й. Тейге, Й. Емлер, Й. Голл, А. Седлачек.

Методи дослідження. Основними методами дослідження є описовий і його базові прийоми систематизації та інтерпретації мовних одиниць: внутрішньої – для встановлення синтагматичних та парадигматичних відношень між антропонімними одиницями і зовнішньої – культурно-історичної. У процесі систематизації та класифікації антропонімного матеріалу застосовуються також елементи статистичного методу, що дозволяють визначити не тільки поширення антропонімних багаточленів, але й їх динаміку всередині кожної антропонімної формули, а також виявити найтипівіші АФ, характерні для певної епохи та соціального зрізу, встановити ядро та периферійну частину антропосистеми. У дисертації послідовно застосовуються структурний (з методикою компонентного аналізу), етимологічний та соціолінгвістичний метод. З'ясовуючи місце чеської антропонімної системи серед інших слов'янських, використовується зіставний метод.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першою спробою комплексного дослідження чеських антропонімних формул допрізвищевго періоду. На основі писемних джерел уперше системно простежено еволюцію чеської антропонімійної системи, визначено найуживаніші типи антропонімійних багаточленів, подано їх якісну та кількісну характеристику в межах певних хронологічних зрізів, встановлено антропонімні формули, що лежать в основі багатолексемних власних особових назв та визначено особливості їх функціонування на різних синхронних рівнях.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що воно продовжує розробку проблем функціонування та розвитку чеської антропонімійної системи допрізвищевго періоду. Висновки й узагальнення проведеного дослідження відкривають нові можливості у вивченні загальнотеоретичних проблем порівняльної слов'янської антропомастики, дозволяють внести корективи в історію чеської літературної мови, дають змогу з'ясувати специфіку мовної картини світу чеського народу на основі вивчення тенденцій розвитку чеського антропонімікону.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її результати можуть бути використані в розробці теоретичних і практичних проблем слов'янської історичної антропонімії, в лексикографічній практиці. Вони також можуть бути застосовані в навчальній роботі філологічних факультетів при викладанні вузівських курсів „Вступ до слов'янської філології“, „Порівняльна граматики слов'янських мов“, „Історія чеської літературної мови“, спецкурсів з історичної ономастики, лексикології, на наукових семінарах.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження чеських антропонімічних формул XI-XVIII століть одержані дисертантом самостійно; праць, написаних у співавторстві, немає.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертації апробовано на засіданнях кафедри словацької філології Ужгородського національного університету та кафедри філології Закарпатської філії Київського славістичного університету, на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського національного університету (2008-2009 рр.). Основні положення дисертації викладено в п'ятьох наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях ВАК України, і чотирьох доповідях, представлених та обговорених на ономастичних конференціях, зокрема на XII Міжнародній ономастичній конференції „Українська ономастика у загальнослов'янському контексті“ (Чернівці, 2007 р.), XIII Всеукраїнській ономастичній конференції з міжнародною участю (Ужгород, 2009 р.), на славістичних наукових форумах, зокрема на Міжнародній славістичній конференції „Словакістика на зламі тисячоліть“ (Львів, 2008 р.), на Міжнародній науковій конференції „Слов'янська писемність і культура: минуле та сучасність“ (Ужгород, 2010 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 5 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (211 позицій) та додатків “Титульні сторінки залучених до аналізу писемних пам'яток”, “Алфавітний покажчик чеських антропонімів XI-XVIII століть”, оформлених у вигляді окремої книги (331 стор.). Повний обсяг дисертації — 202 сторінки, основного тексту 178 сторінок. В основному тексті дисертації міститься 16 таблиць і 2 діаграми.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, її актуальність, з'ясовано ступінь вивченості проблеми, окреслено об'єкт і предмет, мету й завдання роботи та конкретні методи їх утілення. Розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, наведено інформацію про апробацію результатів дослідження, представлено структуру та обсяг дисертації.

Перший розділ „**Теоретичні засади вивчення чеської історичної антропонімії**“ складається з двох підрозділів. У першому — „**Історія та джерела вивчення чеської історичної антропонімії**“ — охарактеризовано стан дослідження чеської історичної антропонімії. Власні назви особи привертали увагу чеських дослідників ще з кінця XVIII ст. Дослідженню історичної антропонімії в XIX ст. присвячені студії Й. Добровського, Ф. Палацького, Я. Коллара Г. Їречка, на початку

XX ст. — Я. Гебауера, Ф. Черного, В. Флайшганса. Першою науковою розвідкою з історичної антропонімії є колективна праця В. Давідка, В. Доскочіла та Я. Свободи „Česká jména osobní a rodová“, видана в 1941 році. Більш системно антропонімія досліджується з другої половини XX ст., розширюється спектр ономастичних студій. Власні назви особи стають об'єктом наукових інтересів Я. Свободи, Й. Бенеша, Ф. Цуржіна, Ф. Копечного, Я. Плескалової, В. Шмілауера, М. Кнаппової, Д. Молданової.

У другому підрозділі **„Проблемні та спірні питання в дослідженні багатолексемних власних особових назв“** характеризується чеська ономастична термінологія, робиться огляд класифікацій багатолексемних власних особових назв, аналізуються погляди дослідників щодо часу формування, становлення та стабілізації чеських антропонімних формул.

У другому розділі **„Старочеська антропонімія догуситського періоду“** досліджено динаміку співіснування однолексемних та багатолексемних антропонімів, встановлено ідентифікаційні можливості однолексемної антропосистеми, визначено найуживаніші типи антропонімійних багаточленів, представлених в аналізованих пам'ятках догуситського періоду, подано їх якісну, кількісну та хронологічну характеристику, простежено динаміку поширення протягом кількох століть.

Основною антропонімійною одиницею в XI-XII ст. є однолексемні оніми у вигляді слов'янських автохтонних імен. У цей період однолексемний спосіб ідентифікації особи залишається визначальним, хоча на периферії антропонімної системи вже присутні складені особові назви. Тенденція до появи багатолексемних іменувань увиразнюється в наступні два століття, коли фіксації дwoймення становлять чи не третину іменувань. Статистичний аналіз засвідчив зменшення кількості фіксацій однолексемних антропонімів у писемних пам'ятках XII – XIII ст., однак, незважаючи на це, одноймення все ще залишається домінантою старочеської антропосистеми. У XIV ст. однолексемні власні особові назви становили вже близько третини з числа всіх іменувань: домінуючі позиції належали антропонімійним двочленам (62,11%). Таким чином, XIV ст. стало переломним періодом у розвитку допрізвищевих назв, коли дволексемні власні особові назви з периферійної частини антропосистеми перейшли в центральну.

Поряд з давніми слов'янськими іменами писемні пам'ятки догуситського періоду засвідчують присутність іншомовних елементів у чеському антропоніміконі, а саме — імена християнського та германського походження. Їх поширення серед населення Чеського князівства у майбутньому мало двоякий ефект і дало могутній поштовх до трансформації чеської антропосистеми. Спочатку, в XI-XIII ст., поширення запозичених імен розширило існуючий іменник, а відтак й ідентифікаційні можливості однолексемної антропосистеми, однак уже в XIV ст. закріплений у вжитку порівняно вузький репертуар християнських та германських імен призвів до збідніння чеського іменника на фоні зростаючої кількості населення. Результатом такого „дефіциту“ імен у контексті різних екстралінгвальних факторів стало утворення та поширення дво- та трилексемних антропонімів.

В умовах одноймення індивідуалізація особи вимагала достатньо багатого інвентаря формально різних антропонімів. Індивідуалізація досягалася не лише

відбором лексичних засобів, але й широкою гамою деривативних елементів. Серед досліджуваних антропонімів найвищою продуктивністю відзначалися такі суфікси – **a, -es, -an, -ata, -ota, -ik, -on, -oš, -iš, -en, -ek** (*Preda, Prauez, Drugan, Borata, Dragota, Dedon, Dobros, Modlis, Tessen, Iarek*) та префікси **bez-, na-, ne-, po-, pře-, před-** (*Bezdrug, Nagrad, Nedamir, Nedan, Poztan, Preuoi, Predzlaus*). Таким чином, станом на XVI століття ідентифікаційні можливості однолексемної антропосистеми забезпечували: 1) порівняно багатий репертуар автохтонних слов'янських імен, 2) антропонімійно-апелятивні сполуки, 3) елементи іншомовного іменника, що активно засвоювалися на старочеському мовному ґрунті.

Перші складені імена в залучених до аналізу пам'ятках датуються 1043 роком і реалізуються у вигляді автохтонного слов'янського імені та відтопонімного означення: *de Gresenic Stanek* (1043 CDB-1, 351), *de Podliscin Swerad* (1043 CDB-1, 351). Дволексемні антропоніми в чеських пам'ятках XI – XIV ст. реалізовані в антопоформулах (АФ): *особове ім'я + прізвисько*, *особове ім'я + відтопонімне означення* та *особове ім'я + посесивний компонент*.

1. АФ **особове ім'я + прізвисько** займає домінуючі позиції серед простих АФ до XIV ст., напр., *Modlata ferrarius (železný)* (1088 CDB-1, 384), *Groznata Calvus (lysý, holý)* (1185 CDB-1, 277), *Jan Hrstka* (1398 Ač-1, 141), *Valentinus Krkač* (1389 Ač-2, 349), *Jan Kabat* (1399 Ač-1, 63). Абсолютна більшість усіх цих прізвиस्क тісно пов'язана з різними соціально-побутовими сторонами життя суспільства. В основі виникнення таких назв лежать найрізноманітніші мотиви: характерна подія в житті людини, вдача особи, її звички, тощо. Такі прізвиська з часом ставали додатковою розрізнявальною назвою. Свідченням цього є поява в чеських пам'ятках XIV ст. компонентів *dictus, alias* у складі АФ *особове ім'я + прізвисько*: *Lewa dictus Lisska* (1373 ID, 49), *Maczko dictum Cladywa* (1345 BL, 1), *Martin dicto Skronidlo* (1381 LN, 79). Переконливим доказом цього є позитивна динаміка вживання відапелятивних імен у функції другого компонента АФ *особове ім'я + прізвисько*.

2. АФ **особове ім'я + відтопонімне означення**. Іменування цього типу ідентифікували особу за місцем її проживання, походження, за назвами маєтків тощо. У досліджуваних пам'ятках ця АФ представлена у двох морфологічних варіантах: а) субстантивному (з топонімом у формі родового відмінка з прийменником *z // de*): *Nezuolena de Finec* (1088 CDB-1, 390); б) ад'єктивному: *dominus Otto Pragensis* (1148 CDB-1, 157), *Groznata Melnicensis* (1148 CDB-1, 163). Питома вага цих складених назв особи збільшувалась та зміщувала у периферійну частину інші антропонімійні двочлени (станом на XIV ст. вони становили 71,4 % від усіх дволексемних антропонімів). Протягом XI-XIV ст. перевагу мав морфологічний варіант з топонімом у формі родового відмінка з прийменником *z // de*.

3. АФ **особове ім'я + посесивний компонент**. У ролі посесивного компонента, як правило, вжито патронімічні назви. Посесивний компонент (у вигляді патроніма) представлений у двох варіантах, синтетичному та аналітичному: а) аналітично виражений патронім: *Bolezlaus, filius sevi Boleslay* (1000 CDB-1, 47), *Bolic, filio Nacezsse* (1175 CDB-1, 243); б) синтетично виражений паронім на *-i, -ic, -ovic*: *Beneda Stiboric* (1196 CDB-1, 320), *Isdata Witouic* (1183 CDB-1, 271), а з XIV ст. — на *-ův (ow), -ová* (часто граматичними засобами латинської мови): *Petřik Slachow* (1398 Ač -1, 143), *Jacobus Wigandi (Vigandův)* (1379 LN, 50). Досліджуваний матеріал

засвідчив, що еволюція чеської АФ *особове ім'я + посесивний компонент* відбувався в тому ж напрямку, що й у всіх слов'янських мовах: від аналітичних до синтетичних патронімів.

У залучених до аналізу пам'ятках іменування з трьома і більше антрополексемами з'являються в записах XIII ст. З цього періоду актуальними засобами ідентифікації, поряд з іменем особи, часто ставали одночасно кілька ознак (напр., індивідуальна і відтопонімна). Компонентами трилексемних АФ були різноманітні відапелятивні, відтопонімні, посесивні чи відантропонімні назви. Серед трилексемних АФ, датованих XIV ст., можна виділити такі групи: *особове ім'я + прізвисько + відтопонімне означення* (*Henricus Berka de Husky* (1398 Ač-2, 358)); *особове ім'я + посесивна назва + відтопонімне означення* (*Martino Buczkoni de Tepla* (1398 LN, 49)); *особове ім'я + два відтопонімні означення* (*Wsseslau de Zachrasczan suie de Chuderzicz* (1319 PDZ-1, 20)); *особове ім'я + два прізвиська* (*Mikulaš řečeny Sidloch rychtář* (1390 UPN, 30)). Аналіз складу перерахованих АФ дозволяє зробити висновок про те, що в основі перших трьох груп незмінними залишаються компоненти *особове ім'я* та *відтопонімна назва*. Значущість у вживанні відтопонімного означення, на нашу думку, має позамовне пояснення. У чеському суспільстві досить рано сформувався і усталілося право приватної власності. Для шляхти назва за місцем володіння чи походження була престижним додатком до імені, а для тодішніх адміністративних органів — важливим ідентифікаційним уточненням. У XIV ст. найпродуктивнішими стають назви осіб, в основі яких лежить АФ *особове ім'я + прізвисько + відтопонімне означення*.

У третьому розділі „**Антропонімія післягуситського періоду**“ досліджено багатолексемні іменування, зафіксовані чеськими джерелами XV – XVIII ст. З XV ст. розпочався якісно новий етап у розвитку чеської антропонімії: збільшується кількість складених назв особи, значно посилюються позиції християнського іменника, формуються основні типи іменування людності, відбувається відбір і нормалізація ефективніших способів ідентифікації особи.

Аналіз етимологічного складу імен, що вживаються в ролі особового імені чи стрижневого компоненту складених антропонімів у писемних джерелах XV – XVIII ст., засвідчив безперечну перевагу запозичених імен. Основними антропонімними одиницями, що вживалися в якості особового імені, були імена християнського походження. Одвічні слов'янські імена реалізовувались у вигляді композитів та відкомполітичних дериватів. Відапелятивні імена слов'янського походження набувають у цей період нову функцію — їх вживають у ролі додаткових назв (*Pecha dictus Chwalik, Mikess Bradacz, Smil Světlik*).

Основу чеської антропонімії цього періоду складають дволексемні власні особові назви. Такі складені імена протягом трьох століть зберігали стійку тенденцію до кількісного зростання, а з XVII ст. — із значним відривом переважають над рештою власних назв. Статистичні підрахунки свідчать, що впродовж чотирьох століть кількість однолексемних антропонімів у аналізованих пам'ятках поступово зменшується. Кардинальні зміни в чеській антропосистемі відбулися в XVII ст., коли питома вага антропонімних двочленів досягла 70-відсоткової позначки, залишивши на периферії одно- і трилексемні власні назви.

Статистика переконує, що для дволексемних іменувань XVII ст. стало точкою відліку у напрямку до закріплення їх у мовленнєвій практиці чехів та поступового становлення національної чеської антропоформули.

Таблиця 1.

Питома вага багатолексемних антропонімів у діяхронії (у відсотках)

	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.
Однолексемні антропоніми	19	19,21	10,6	10,4
Дволексемні антропоніми	56,35	50,53	70,4	72
Трилексемні антропоніми	23	25,93	15,1	15
Чотирилексемні антропоніми	1,65	4,33	3,9	2,6

Без перебільшення можна стверджувати, що на час офіційної кодифікації прізвищ патентом Йозефа II в 1780 р. суспільство не тільки виробило найприйнятніші норми іменування людності, але й користувалося ними вже щонайменше протягом століття. Інакше кажучи, держава юридично закріпила антропонімійні традиції чехів, адже прізвища як складові особових іменувань виникли не в момент їх кодифікації.

Антропонімійні двочлени в аналізованих пам'ятках представлені чотирма типами антропоформул: а) *ім'я + прізвисько*; б) *ім'я + відтопонімне означення*; в) *ім'я + посесивна назва*; г) *ім'я + назва за оселею*. Послідовність компонентів передбачала, як правило, постпозицію уточнюючого антропонімійного знаку. Постпозицію особового імені у таких формулах кваліфікуємо як варіант АФ. Динаміка поширення таких формул у діяхронії свідчить про нерівномірність їх представлення протягом аналізованих століть. Якщо у XIV–XV ст. домінуючі позиції серед дволексемних іменувань належали АФ *ім'я + відтопонімне означення*, то з XVII ст. переважають конструкції з прізвисько у функції другого компонента. Проміжним періодом є XVI ст., коли практично зрівнялися кількісні показники цих двох антропонімних формул (див. табл. 2.).

Таблиця 2.

Співвідношення чеських дволексемних АФ у діяхронії (у відсотках)

	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.
<i>ім'я + відтопонімне означення</i>	65,03	43,81	9,83	7,6
<i>ім'я + прізвисько</i>	26,64	40,17	69,65	88,8
<i>ім'я + посесивна назва</i>	8,33	13,6	6,07	3,6
<i>ім'я + назва за оселею</i>	-	1,52	0,3	-

Не виключено, що така продуктивність прізвиस्क була пов'язана із поширенням їх у функції родових назв. Численні приклади з чеських джерел свідчать, що в XVII–XVIII ст. напередодні офіційної кодифікації прізвищ саме прізвиська характеризувалися передачею в спадок. Очевидно, у тих суспільно-економічних умовах прізвисько як антропонімійна категорія відзначалося високим ступенем індивідуалізації і найкраще виконувало функції родинного означення. В умовах збільшення кількості населення, розвитку міст, міграції людності ні посесивна назва,

ні відтопонімне означення вже не могли забезпечити суспільству ефективне розмежування осіб однієї родини від осіб решти родин.

Прості антропонімні формули XV- XVIII ст.

1. АФ *особове ім'я + прізвисько*. Усі прізвиська, які входили до складу дволексемних АФ, постали шляхом антропонімізації апелятивів. Якщо в догуситський період прізвисками у дволексемних іменуваннях були переважно давні слов'янські імена відапелятивного походження, то вже в XV–XVI ст. до них додалися й деапелятиви, що виникли як вуличні та цехові особові назви. Рідше в ролі прізвиस्क уживалися назви за професією чи родом заняття та назви за віком. Кількість зафіксованих назв за професією, які перебувають у процесі антропонімізації, з кожним століттям зменшується. Кількісне згортання означень за родом занять відбувалося на фоні поступового збільшення антропонімізованих назв за професією, а також на фоні вживання індивідуальних прізвиस्क різної етимології в функції родинної назви в XVI–XVII ст. Типовою ознакою переходу апелятивів цієї семантики в прізвиська є незбіг означення за родом занять з реальною професією людини (*Petr Farář* і *Petr sladovník, řečený Farář*). Цехову назву діставав учень на знак того, що він відходив з-під опіки батька та майстра. Ці особові назви записували навіть до метрик. Цехові назви дещо відрізнялися від назв за професією. Це були по суті прізвиська, отримані особою в процесі праці чи в цеховому колективі. Часто такі назви не містили прямої вказівки на рід занять, пор.: *Stach, po řemesle Procházka* (1695 WČP, 33), *Řehoř Bořanovský jmenován po řemesle Kříčko*. На цехову назву тут вказує присутність слів *po řemesle*. Без такої вказівки та без підказки контексту подібні іменування осіб нічим не відрізнити від прізвиस्क іншої етимології. Саме тому ми розглядаємо цехові назви як семантичний варіант прізвиस्क, хоча в чеській ономастичній літературі подібні іменування особи вважаються окремим антропонімічним розрядом (Й. Бенеш, Я. Свобода, В. Давідек).

2. АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* відома всім слов'янам, але відрізняється уживаністю та поширеністю серед різних прошарків населення. По-перше, ця АФ більшою мірою характеризує західнослов'янські мови, ніж східно- та південнослов'янські (що пов'язане, очевидно, з раннім формуванням права приватної власності в західній Славії). По-друге, в східнослов'янських народів та первісно в поляків іменування з відтопонімним означенням вказувало на соціальну належність особи.

У чехів подібні антропоформули характеризувалися квантитативною стабільністю протягом кількох століть й ідентифікували особу за географічною ознакою. Варто наголосити, що, на відміну від східних слов'ян, іменування з відтопонімним означенням у чехів у післягуситський період не були носіями соціальної інформації. Актуальність назв за володінням, маєтком була зумовлена раннім закріпленням спадкового права серед усіх прошарків населення.

Як і в догуситський період, іменування такого складу представлені двома морфологічними варіантами: субстантивним та ад'єктивним. При цьому перший варіант кількісно превалює над другим. Традиційно субстантивний варіант побудований на керуванні й реалізується у вигляді: іменниково-прийменникової форми з прийменником *z / de*: *Dorota z Bedřichová* (1528 Ač-26, 9), *Jan z Janovic* (1502 BL, 82), *Jan z Ovence* (1517 Ač-26, 29).

Ад'єктивна форма реалізується у вигляді імені та відтопонімного прикметника з суфіксом *-ský*: *Jan Třebický* (1527 Ач-26, 58), *Jan Vanteberský* (1538 Ач-26, 46), *Jan Vrbčanský* (1535 Ач-26, 73), *Jan Vrbčanský* (1541 Ач-26, 101), *Jan Vrbský (mlynář)* (1533 Ач-26, 20).

Таблиця 3.

Питома вага аналітично та синтетично виражених відтопонімних означень у складі дволексемних іменувань у діахронії (у відсотках)

	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.
Аналітичний варіант	95	75	35,3	36,85
Синтетичний варіант	5	25	64,7	63,15

3. АФ **особове ім'я + посесивна назва**. Посесивні іменування — один із найдавніших способів ідентифікації людності. Вони присутні більшою чи меншою мірою в антропонімії всіх слов'янських мов. В аналізованих пам'ятках післягуситського періоду патронімічні назви представлені меншою кількістю фіксацій, ніж індивідуальні. З відходом західних слов'ян від давніх патріархальних традицій і відносно раннім утвердженням права приватної власності іменування за главою сім'ї в чехів втрачає актуальність. Цим чеська антропосистема помітно відрізняється від східно- і південнослов'янської, де патронімічні назви були надзвичайно актуальними. Посесивний компонент (у вигляді патроніма) представлений у двох варіантах, синтетичному та аналітичному. Описова посесивна назва у дволексемних іменуваннях реалізована у вигляді: а) ад'єктивного патроніма: *Šimon, Mikulašů syn* (1512 Ач-19, 148), *Johanka, dcera Petržilková* (1533 Ач-26, 70); б) андроніма: *Markéty, manželky Červenkový* (1543 Ач-26, 22), *Markéty Bartošový manželky* (1511 Ач-19, 52); в) назви за іншим родичем: *pan Diviš páně Levuov otec* (1512 Ач-19, 113), *Jiřík, strejc nebožtíka Jakuba mydláře* (1535 Ач-26, 71); г) назви за іншою особою (часто підданого за його паном): *Marek, člověk páně Slavatuov* (1527 Ач-26, 59), *Jakub, služebník paní Elišky Jandové* (1512 Ач-19, 99).

Синтетично виражений посесив у чеських дволексемних іменуваннях XV–XVIII ст. реалізується у вигляді двох морфологічних варіантів: субстантивного та ад'єктивного.

а) Ад'єктивний варіант чоловічих іменувань утворювався за допомогою суфіксів *-ův/-ov*, рідше *-ů, -in*: *Hrochův Matouš* (1507 BL, 86), *Jan Šimonův* (1539 BL, 87), *Jan Zykšov* (1538 Ач-26, 90), *Vaněk Bohuškuov* (1512 Ач-19, 123).

б) Субстантивний варіант чоловічих іменувань утворювався з допомогою суфіксів *-ic, -ec, -ovic*: *Absolon Kowarżic* (1457 ChBD, 35), *p. Voldřich Malovec* (1512 Ач-19, 154), *Blažek Sýrovic* (1512 Ач-19, 156), *Jiríkem Batrákovic* (1541 Ач-26, 99).

4. АФ **особове ім'я + назва за оселею**. Ідентифікація особи за оселею — явище, характерне для антропосистем деяких західнослов'янських народів, зокрема чехів, словаків, лужицьких сербів. Такі іменування фіксуються чеськими джерелами XV–XVII ст. У допрізвищевий період кожна оселя мала назву, котра переносилася і на її мешканців. Назви за оселею утворювалися від особових імен чи прізвицьк її перших власників, за фізичними характеристиками, вдачею мешканців. Назву за оселею людина могла дістати двома способами: за іменем чи прізвищем попереднього господаря та за назвою гербів чи будинкових знаків.

1. Шляхом успадкування прізвиська чи імені попереднього власника маєтку, наділу землі чи будинку до вже існуючого іменування людини приєднувався ще один компонент, котрий супроводжувався словами *na gruntě, z doma: Petr Matějek na Matějkově gruntě* (1415 Ač-1, 148), *s Martou z Sedlaková doma* (1541 Ač – 26, 99), *Václavovi do Šimonovic domu* (Ač – 26, 1525, 37), *Václavovi z Štrabochova domu* (1523 Ač – 26, 321), *Václavovi, kterýž na grunte Kobolinském sedí* (1526 Ač-26, 39). Назва за оселею могла утворюватися від різних антропонімійних знаків, а саме: а) з особового імені: „U Petřů“; б) з прізвиस्क: напр., маєток отримав назву „U Hájků“ від прізвиська приймака на ймення *Hýbl ze Struhař, kterémuž tak, Hájek, říkali už ve Struhařic*; в) з назв за родом занять господарів: „Tesařojc“, „Šenkýřojc“; г) за місцем розташування самої оселі: „Záveský“, „Zedvorák“.

2. До назв за оселею відносяться і назви будинкових знаків, за котрими ідентифікували людність у містах: *Morava od Zlatého kola* (1511 Ač-19, 45), *Jindřich od Tváří* (1511 Ač-19, 11), *Jana [z] Stříbrného domu* (1525 Ač-26, 36), *Jan od Rámov* (1506 BL, 85)/ *Jan Rám* (1506 BL, 87). Прізвиська за назвами різних тварин чи рослин утворилися також від назв за оселею: *Václava Kera* (1685 Ač-23, 439), *Pavla Jelínka* (1661 Ač-23, 363), *Vilím Ruže* (1680 BL, 107), *Jan Střela* (1511 Ač-2, 401), *pan Štěpan Anděl* (1520 Ač-1, 129). Однак не виключено, що процес номінації міг бути і зворотний: від прізвиська власника будинку (особливо, якщо особа належала до знатного роду) до назви будинкового знаку.

Поширенню назв за оселею сприяли державні канцелярії, котрі в актах закріплювали за будинками індивідуальні прізвиська чи імена їх перших власників. З 1770 року традиція іменування особи за оселею на державному рівні була припинена розпорядженням про нумерацію будинків. Однак звичай називати особу за помешканням і донині продовжує функціонувати в неофіційному іменуванні жителів чеських сіл.

5. АФ **особове ім'я + особове ім'я**. Одним із різновидів допрізвищевих назв були особові імена. У XV–XVII ст. суспільство вже мало достатній арсенал додаткових антропонімійних засобів для ідентифікації особи. Однак у писемних джерелах доводиться спостерігати поєднання двох імен в одному антропосполученні. Подібна міжривнева ірадіація взагалі властива слов'янській (і не лише слов'янській) антропонімії. Уживання імені як додаткового уточнюючого компонента в післягуситський період простежується в таких випадках: а) коли поєднуються два варіанти одного імені: *Jira řečený Jirsa* (1468 BL, 71), *Bartholomei dicti Baress* (1418 BL, 32); б) коли особа є носієм двох імен: *nomine Johannis Borziwog dicti* (1454 Ač-37, 1355); в) коли необхідно вказати на сімейну належність особи, приєднуючи до імені денотата лише прізвисько, рідше ім'я батька. Хоча існування тут імпліцитно вираженого пароніма є гіпотетичним, адже контекст не дає нам прямих вказівок на те, що другий компонент — це ім'я батька: *Janconem Przedborii* (1457 ChBD, 35), *Stiepanko Simonek* (1432 ChBD, 15); г) у зв'язку з антропонімійною модою, що з XVI ст. поширюється серед шляхти: *Jírka Kříštof rychtař* (1647 BL, 101, 102), *Fridrich Paul* (1682 BL, 110).

Складні антропонімні формули XV- XVIII ст.

З XV ст. досить актуальними засобами ідентифікації особи поряд з іменем часто ставали одночасно кілька ознак (напр., індивідуальна і відтопонімна). Тому в

контексті чеської допрізвищевої антропосистеми досить поширеним явищем є трилексемні, а частково й чотирилексемні АФ. При цьому кількість антрополоксем у формулі не залежала від соціального статусу іменованої особи, на відміну, наприклад, від української мови, де у XVI ст. тричленними іменуваннями називалися переважно представники соціальної верхівки.

1. Трилексемні антропонімні формули.

Якісний склад трилексемних іменувань у XV–XVIII ст. практично не змінився в порівнянні з іменуваннями догуситського періоду. Новими компонентами антропонімійних тричленів стали хіба що особове ім'я та назва за оселею. Однак розмаїття комбінацій дозволяє розширити кількість трилексемних АФ до восьми груп: 1) особове ім'я + прізвище + відтопонімне означення: *Jiřík kolář z Vodňan* (1512 Ач-19, 118), *Havel sladovník ze Štětí* (1512 Ач-19, 101); 2) особове ім'я + посесивна назва + відтопонімне означення: *Jan Martinec z Plevňova* (1512 Ач-19 78), *Petr syn Pešíkuov z Babic* (1435 Ач-26, 3); 3) особове ім'я + два відтопонімні означення: *Jeronym Hrobčický z Hrobčice* (1549 Ач-26, 43), *Prokop Podvinský z Lerojíd* (1532 Ач-26, 66); 4) особове ім'я + два прізвища: *Václav Setil jinak Celný* (1610 BL, 95), *Pavlem Šedivým sladovníkem* (1543 Ач-26, 22); 5) особове ім'я + дві посесивні назви: *Janem Šimonovým synem nebožtíka Vávry* (1539 BL, 87), *Anička, někdy Vácková z Chval, a již Prokopa z Olšan manželka* (1428 Ач-26, 8); 6) особове ім'я + посесивна назва + прізвище: *Jakub přímím Jakubec, syn nebožtíka Bartoně* (1539 BL, 87); 7) особове ім'я + особове ім'я + відтопонімне означення або прізвище: *Beneš Mírek z Solopísk* (1512 Ач-19, 187), *Divissio Borzek de Miletinek* (1437 CBD, 28); 8) особове ім'я + назва за оселею + відтопонімне означення: *Martín z domu Vílímkova, měštěnin Starého města Pražského* (1546 Ач-26, 42).

Питома вага кожного типу АФ у діахронії неоднакова.

Таблиця 4.

Питома вага трилексемних антропоформул у діахронії (у відсотках)

	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.
1. особове ім'я + прізвище + відтопонімне означення	62,23	54,16	41,91	31,25
2. особове ім'я + посесивна назва + відтопонімне означення	5,18	14,45	9,45	-
3. особове ім'я + два відтопонімні означення	26,25	22,1	9,45	одиничн.
4. особове ім'я + два прізвища	1,3	4,7	17,57	31,25
5. особове ім'я + дві посесивні назви	0,8	1,46	1,35	-
6. особове ім'я + посесивна назва + прізвище	0,65	2	2,7	одиничн.
7. особове ім'я + особове ім'я + відтопонімне означення / прізвище	3,56	0,72	17,57	37,5
8. особове ім'я + назва за оселею + відтопонімне означення	одиничн.	0,58	-	-

Статистичні підрахунки свідчать, що домінуючі позиції протягом досліджуваних століть належали АФ *особове ім'я + прізвисько + відтопонімне означення*. Високою питомою вагою відзначалася АФ *особове ім'я + два відтопонімні означення*. Для цих двох формул іменування характерною є хоч і не стрімка, однак спадна тенденція. Позитивною виявилась динаміка АФ *особове ім'я + два прізвиська та особове ім'я + особове ім'я + відтопонімне означення/ прізвисько*, кількість фіксацій котрих у XVIII столітті становила третину від усіх антропонімійних тричленів. Актуальність ідентифікації особи за індивідуальною та відтопонімною ознакою у чехів пов'язана з високим рівнем розвитку приватної власності та спадкового права. Підтвердженням цьому є стійкість та наскрізність вживання складених іменувань з цими компонентами упродовж досліджуваних нами століть.

Іменування жінок у XV–XVIII столітті.

Однолексемні іменування жінок залишаються поширеним способом ідентифікації у XV ст. Однак самостійне вживання жіночих імен ще не є типовим явищем, адже контекст речення чи тексту, як правило, передбачав препозицію імені родича чоловічої статі. Ім'я жінки завжди супроводжувалося сполуками присвійних займенників та апелятивів *žena, manželka, dcera, uxori*, котрі вказували на родинну належність жінки. Питома вага таких однолексемних антропонімів у цей період є досить високою — близько половини усіх іменувань: *Bartoň a jeho manželka Marketa* (1445 BL, 56), *Pavel Stryček a Lida manželka jeho* (1464 BL, 65).

Якщо жінка було вдовою, то ім'я чоловіка вказувалося лише в окремих випадках, коли поставала необхідність підтвердження родинних зв'язків, наприклад при оформленні спадку. Іменування вдів представлені, як правило, у вигляді антропонімійно-апелятивного сполучення зі словом *vidua* (вдова): *Katherina vidua* (1407 PDZ-2, 38), *Petra vidua* (1418 BL, 35), *vidua Blazka* (1407 PDZ-2, 40).

У XV–XVI ст. відбуваються якісні зміни в структурі дволексемних антропонімів, що ідентифікували жінок. У складі таких іменувань і надалі актуальним є присутність імені чоловіка чи батька як голови сім'ї. Однак змінюється морфологічна структура таких присвійних назв. З XV ст. з'являються синтетично виражені патроніми та андроніми. Їх питома вага ще незначна – 15,4 % від усієї кількості присвійних означень. Але вже в XVI ст. кількість фіксацій синтетично виражених посесивів становить 65%. Динаміка поширення аналітично та синтетично виражених посесивних назв у складі іменувань жінок представлена у таблиці 5.

Таблиця 5.

Питома вага посесивних назв у складі іменувань жінок у діахронії (у відсотках)

	XIV ст.	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.
Аналітично виражений посесив	100	84,6	35	2
Синтетично виражений посесив	-	15,4	65	98

Описові іменування жінок, як правило, — це розгорнуті найменування, що містять не тільки ім'я родича, але і його прізвисько чи допрізвищеве означення: *Annou, dcerou jeho Jana perníkáře z Berúna* (1533 Ač-26, 19), *Dorota, dcera Jana Třebičského* (1533 Ač-26, 69), *Markytě, dceři Jiříka Fioly* (1543 Ač-26, 22), *Uršila požustala vdova po někdy Jiříkovi Vlkovi* (1528 Ač-26, 9).

Синтетично виражений присвійний компонент в іменуваннях жінок утворювався за допомогою суфікса *-ová* (з XVI ст. фіксується також суфікс *-ka*), котрий приєднувався до індивідуального прізвища, рідше — до імені чоловіка або батька: *Dorotha Pecmanová* (1430 Ач-26, 2), *Kateřina Mavranka* (1547 Ач-26, 189), *Marketa Charouzka* (1528, Ач-26, 61). Питома вага ад'єктивних та субстантивних посесивів у XVI ст. становить 69% та 31% відповідно. Джерела ділової писемності XVI–XVII ст. засвідчили високу продуктивність ад'єктивних компонентів з суфіксом *-ová* на фоні поодиноких фіксацій субстантивних компонентів з суфіксом *-ka*. Можна припустити, що вибір словотворчих формантів залежав від присутності іменованої особи серед співрозмовників. Такі факти фіксували дослідники на початку XX ст., коли в чеських говірках жінку за її присутності називали патронімом чи андронімом на *-ka*, а у випадку її відсутності — присвійним іменуванням на *-ová*.

Поширеним явищем з XVI ст. є трилексемні жіночі іменування. Очевидно, вони з'являлися тоді, коли в умовах певного мовного узусу бракувало дволексемного найменування. Найчисленнішу групу таких іменувань становлять конструкції, що складаються з особового імені жінки, посесивної назви (андроніма чи патроніма) та відтопонімного означення. Послідовність компонентів у таких АФ стабільна: посесивна назва завжди стоїть у препозиції до відтопонімного означення: *Martha Miková z Votic* (1512 Ач-19, 94), *Kateřina Rochovcová z Stroupcce* (1511 Ач-19, 81).

З XVI ст. знатні заміжні жінки та вдови, як правило, називалися за особовим іменем чи прізвищем чоловіка та за назвою свого роду, напр., *Jana Křiřová z Berúna* була жінкою *Křiře*, а походила з *Berúna*. З цією антропонімією традицією, очевидно, пов'язана й сувора регламентація послідовності компонентів.

Значно рідше в межах трилексемних жіночих іменувань уживаються дві посесивні назви. Вдова, котра вдруге вийшла заміж, могла іменуватися також за прізвищем свого першого чоловіка. У таких випадках поєднувалися два андроніми: *Anna Rybová, vdova pozustalá po smrti Jílka zvonáře* (1502 Ач-26, 113), *Kateřina Kulová někdy Adama řezníka manželka* (1545 Ач-26, 103).

З XVII ст. простежується стабілізація у вживанні жіночих іменувань. У більшості випадків жінку ідентифікували за особовим іменем та андронімом чи патронімом на *-ová*: *Anna Šnybová (branna)* (1680 BL, 107), *Anně Karáskový* (1678 Ач-23, 459), а з XVIII ст. родинним означенням: *Jakub a Alřbeta Vostárek (podd.)* (1770 Ач-24, 415). Винятками є одиничні фіксації представниць аристократичного походження, іменування котрих складається з трьох і більше антропонімічних лексем.

У **Висновках** викладено основні результати дослідження.

1. Основною антропонімією одиницею догуситського періоду в чехів було однолексемне іменування переважно у вигляді особового імені, рідше — прізвища, самостійного патроніма та андроніма. Протягом XI – XIII ст. зростає кількість уточнень власного імені у вигляді антропонімічно-апелятивних сполучень. Станом на XIII ст. ідентифікаційні можливості однолексемної антропосистеми забезпечували порівняно багатий репертуар автохтонних слов'янських імен, елементи іншомовного іменника, що активно засвоювалися на старочеському мовному ґрунті, та антропонімічно-апелятивні сполучення.

2. Еволюція чеської антропосистеми полягала в заміні особових імен слов'янського походження дволексемними іменуваннями, якісний склад яких

передбачав наявність особового імені переважно християнського походження та додаткових означень. У XIV–XV ст. питома вага дволексемних антропонімів становила більше половини всіх власних особових назв. XVII ст. стало точкою відліку в закріпленні антропонімійних двочленів як офіційного стандарту іменування чехів. Про це свідчить не тільки різке збільшення кількості фіксацій таких антропонімів, але й закріплення другого компонента іменувань у функції допрізвищевої родинної назви та передача його у спадок по чоловічій лінії. Таким чином, на момент офіційної кодифікації прізвищ патентом Йозефа II у 1780 р. суспільство виробило найприйнятніші схеми іменування людності й користувалося ними вже щонайменше століття.

3. Екстралінгвальними факторами, що зумовили трансформацію однолексемної системи іменувань на багатолексемну, були: а) зміна соціально-економічного ладу внаслідок зовнішньої та внутрішньої колонізації Чехії в XII–XIII ст.; б) бурхливий розвиток товарно-грошових відносин, поява великої кількості міст і містечок; в) розвиток правових відносин у суспільстві, закріплення права приватної власності та спадкового права; г) закріплення імен християнського походження в антропоніміконі чехів у XIII–XIV ст. В умовах ускладнення соціальної структури суспільства заміна багатого репертуару слов'янських автохтонних імен кількома десятками християнських призвела до звуження ідентифікаційних можливостей старочеської однолексемної антропосистеми. З метою уникнення іменної омонімічності суспільство виробило нові способи та засоби якнайточнішої ідентифікації особи.

4. Стрижневим компонентом багатолексемних антропонімів було особове ім'я, що перебувало, як правило, у препозиції до додаткової уточнюючої назви. Еволюція синтаксичної структури чеських багатолексемних іменувань полягала в ієрархічній переоцінці членів дволексемної формули іменування. Якщо у допрізвищевий період особове ім'я детермінувалося прізвищевою назвою, то з моменту кодифікації прізвищ у 1780 році в офіційному іменуванні прізвище детермінується особовим іменем, а не навпаки. Саме така ієрархічна переоцінка компонентів офіційної антропонімної формули повною мірою забезпечила родову та соціально-правову функцію прізвища. Різні особові імена при тотожному прізвищі ідентифікують представників однієї сім'ї, а різні прізвища при однакових особових іменах ідентифікують представників різних сімей.

5. Еволюція допрізвищевих назв проходила в чотирьох вимірах:

а) синтаксичному – поступовій заміні аналітичних форм вираження на синтетичні, напр., відтопонімне означення *z Dubé* на *Dubský*, патронімічні назви *Heřman syn Lewow* на *Hrochův Matouš*, назви за оселею *s Martou z Sedlaková doma* на *Marta Sedlaková*;

б) словотвірному – зміна чи поява нових суфіксів, напр. у відтопонімних означеннях *-ský*, *-ák*, *-ec*, у посесивних назвах *-ovic*, *-ic* на *-in*, *-ův*, *-ová*, *-ů*, *-ý*;

в) семантичному – напр., у посесивних назвах перехід деминутивних іменувань у патронімічні *Beneš Mírek*, *Jan Kapřík*, *Petr Chmelík*, у прізвиських *Jan Davidů, tkadlec – Jan Tkadlec*, у назвах за оселею *U červeného orla – Mařík Orel, Jan od Rámov – Jan Rám*;

г) морфологічному – наприклад, скам'янілий родовий відмінок патронімів *Vávry Šimonovic, Barborou Batrákovic, Jan Tomášů, mezi Martinem Mařenků*.

6. Формування офіційного стандарту іменувань, з точки зору кількісного складу компонентів чеських антропонімів, відбувалося в напрямі до розширення меж найменування (для представників середньої та нижчої соціальної верстви (1→2), та до його кількісного згортання для представників соціальних верхів (1→2→3→2). Трилексемні антропоніми в контексті чеської допрізвищевої антропонімосистеми є досить поширеним явищем, особливо серед шляхти. Найактуальнішими були іменування, що склалися з особового імені, прізвиська та відтопонімного означення або з двох відтопонімних означень, а з XVI ст. — з двох особових імен та відтопонімного означення.

7. Еволюція допрізвищевих назв полягала: а) в урізноманітненні їх якісного складу (онімної та апелятивної лексики): якщо у догуситський період уточнюючим до імені компонентом були прізвиська, відтопонімні означення та посесивні конструкції, то вже з XV ст. вони доповнювалися особовими іменами, назвами за оселею, цеховими назвами, антропонімізованими назвами за професією і зрештою трансформувалися у допрізвищеві родинні означення; б) у збільшенні чи зменшенні продуктивності тих чи інших типів допрізвищевих назв. Якщо в XIV–XV ст. домінуючі позиції належали АФ *ім'я + відтопонімне означення*, то з XVII ст. переважають конструкції з прізвиском у складі АФ, адже прізвисько як антропонімійна категорія відзначалося високим ступенем індивідуалізації і найбільшою мірою годилося для вживання у функції родинного означення.

8. Еволюція чеської антропосистеми характеризувалася зміною соціального навантаження деяких допрізвищевих назв. Так, відтопонімне означення у складі найменувань особи у XII–XIV ст. вживалося для ідентифікації представників шляхти. Однак уже у XV–XVII ст. такі означення індивідуалізують також осіб середнього прошарку суспільства.

9. Родинна належність у чехів оформлялася двома способами: словотворчими формантами та лексичними засобами. На словотворчому рівні до XIII ст. продуктивністю відзначався патронімічний суфікс *-ovic*, згодом *-iv*. З огляду на те, що чехи рано відмовилися від патронімічних формантів, використовуючи десуфіксовані патроніми, функцію посесивів виконували також демінутивні суфікси *-ek*, *-ec*, *-ik*, приєднані до особового імені батька. Сімейна пов'язаність осіб у представників шляхти виражалася не словотворчими формантами, а на лексичному рівні, до прикладу, відтопонімним означенням, котре вказувало одночасно і на рід, вихідцем з якого був денотат, і на місце, де цей рід проживав. Це була опосередкована вказівка. Крім того, чеська шляхта досить рано почала використовувати індивідуальне прізвисько якогось предка у ролі допрізвищевого родинного означення (*Berkové*, *Kolowratové*, *Zajícové*).

10. Типовим явищем чеської антропонімії, як і антропонімії деяких інших західнослов'янських мов, є ідентифікація особи за оселею. Назву за оселею людина могла дістати двома способами: за прізвиском попереднього власника та за назвою гербів чи будинкових знаків. Поширенню назв за оселею сприяли державні канцелярії, котрі в актах закріплювали за будинками індивідуальні прізвиська чи імена їх перших власників. З 1770 р. традиція іменування особи за оселею була припинена на державному рівні розпорядженням про нумерацію будинків. Однак

звичай називати особу за помешканням продовжував побутовати в неофіційному іменуванні.

11. Семантичним варіантом прізвиськ, що фіксувалися у складі допрізвисьцевих означень, були цехові назви. Це були прізвиська, набуті особою в процесі праці чи в цеховому колективі. Завдяки своїй ідентифікаційній потужності цехові назви могли фіксуватися навіть у метриках, замінивши собою родинні, патронімічні та інші назви.

12. Еволюція жіночих іменувань полягала в скороченні кількості одиниць в антропонімічних синтагмах. Аналітично виражений посесивний компонент, що входив до складу жіночих іменувань, поступово змінився на синтетично виражений андронім чи патронім. Синтетично виражені посесивні іменування представлені двома морфологічними варіантами — ад'єктивним (з суфіксом *-ová*) та субстантивним (з суфіксом *-ka*). З XVII ст. відбувається стабілізація у вживанні жіночих іменувань. У більшості випадків чешки ідентифікувалися за особовим іменем та андронімом або патронімом, а з XVIII ст. родинним означенням на *-ová*. Винятком становили одиничні фіксації іменувань представниць аристократичного походження, складені з трьох і більше антрополексем.

13. Християнізація слов'янського іменника в чехів відбувалася у два етапи. Перший етап (від запровадження християнства – до XIII століття) характеризується меншою інтенсивністю поширення християнських імен. Статистичні показники свідчать, що домінуючі позиції в догуситський період посідають слов'янські автохтонні імена. Закріпленню християнських імен у чеському суспільстві сприяло поширення культу святих у XIV ст. Кількісні показники імен різної генези в той період практично зрівнялися. Другий етап розпочався в XVI ст. і був пов'язаний з рішенням Тридентського собору про обов'язковість надання новонародженим дітям імен з римського мартирологіуму. Статистичні підрахунки засвідчили різкий спад у вживанні слов'янських імен у XVI ст., після чого питома вага імен християнського походження становила близько 90%. Повернення чехів до одвічно слов'янських імен розпочалося в XVIII ст. і було пов'язане з першою хвилею національного відродження.

14. Еволюція чеських антропоформул допрізвисьцевого періоду в порівнянні з розвитком східно- та південнослов'янських антропосистем мала ряд відмінностей. Руйнування традицій родоплемінного ладу та раннє закріплення спадкового права у чехів, як і в решти західних слов'ян, відрізняли їх від власних особових назв південних та східних слов'ян. На перший план тут виступали відтопонімні означення та назви за індивідуальною ознакою. Назви за географічною ознакою в чехів у післягуситський період не є носіями соціальної інформації. Чеську антропосистему від східно- та південнослов'янських відрізняє також: а) незначний відсоток патронімів у складі АФ; б) специфічний спосіб ідентифікації людності – назви за оселею. Враховуючи кількісний склад компонентів АФ, розвиток чеської антропосистеми відбувався в напрямку до трилексемної структури з подальшим поверненням до дволексемної, тоді як, наприклад, у російській — до чотирилексемної з поверненням до трилексемної АФ.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Петрица Н.М. Старочесьька антропонімія в діяхронії (на матеріалі хроніки Даліміла) / Н.М. Петрица // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Серія: Слов'янська філологія. – Чернівці, 2007. – Вип. 354-355. – С. 206-210.
2. Петрица Н.М. Старочесьька антропонімія з погляду її походження (на матеріалі хроніки Даліміла) / Н.М. Петрица // Науковий вісник Ужгородського університету: зб. наук. праць. Серія: Філологія. – Ужгород, 2007. – Вип. 16. – С. 112-116.
3. Петрица Н.М. Антропонімія чеської актової мови 14 – початку 18 століття (на основі пам'ятки «*Listiny a zápisu Bělské o věcech městských i sedlských z let 1345–1708*») / Н.М. Петрица // *Studia Slavica*. Серія: Ономастика. Антропоніміка. – Ужгород, 2008. – Вип. 9. – С. 69-78.
4. Петрица Н.М. Способи ідентифікації особи у старочесььких хроніках XIV-XV століття / Н.М. Петрица // *Studia Slavica*: Зб. наук. праць на честь 80-річчя д.ф.н., проф. П.П. Чучки / відп. ред. С.М. Пахомова. – Ужгород, 2008. – Вип. 8. – С. 277-285.
5. Петрица Н.М. Антропонімічна база старочесььких багатолексемних особових іменувань у писемних пам'ятках XIII–XVI століть / Н.М. Петрица // Студії з ономастики та етимології: зб. наук. праць / відп. ред. В.П. Шульгач. – Київ, 2009. – С. 146-154.

АНОТАЦІЯ

Петрица Н.М. Чеські антропонімічні формули XI -XVIII століть. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.03 – слов'янські мови. – Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Київ, 2010.

Дисертацію присвячено дослідженню чеських антропонімічних формул допрізвищового періоду. На основі писемних джерел XI-XVIII ст. системно простежено еволюцію чеської антропонімічної системи, визначено найуживаніші антропонімічні формули, подано їх якісну та кількісну характеристику в межах певних хронологічних зрізів. З'ясовано функції антропонімічних формул з погляду парадигматичних та синтагматичних відношень.

Складовими чеських багатолексемних антропонімів були прізвиська, відтопонімічні означення, особові імена, цехові назви, патроніми. З XVII ст. найуживанішою дволексемною антропоформулою є *особове ім'я + прізвисько*. Чеська антропосистема допрізвищового періоду від східно- та південнослов'янських відрізняється незначним відсотком патронімів у складі АФ та специфічним способом ідентифікації людності – назвою за оселею.

Ключові слова: *антропонімічна формула, антропонімічна система, антропонім, однолексемні антропоніми, багатолексемні антропоніми, прізвисько, посесивна назва, патронім.*

АННОТАЦІЯ

Петрица Н.Н. Чешские антропонимные формулы XI-XVIII веков.- Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.03 - славянские языки. - Институт языкознания им. А.А. Потебни НАН Украины, Киев, 2010.

Диссертация посвящена исследованию чешских антропонимных формул дофамильного периода. На основе анализа 13000 антропонимов, извлеченных из 31 письменного источника XI-XVIII веков, системно исследована эволюция чешской антропонимной системы, определены наиболее употребляемые типы антропонимных многочленов, представлена их качественная и количественная характеристика в пределах определенных хронологических срезов, установлены антропонимные формулы, лежащие в основе многолексемных собственных личных именовании и определены особенности их функционирования на различных синхронных уровнях. Однолексемные именовании рассматриваются в диссертации как способ идентификации лица, предшествовавший системе антропонимных формул. В диссертации проанализированы мотивы, механизмы и хронология трансформации чешской однолексемной антропосистемы в систему антропонимных формул. Главными причинами разрушения чешской однолексемной антропосистемы в работе рассматриваются, во-первых, бедность именного репертуара, вызванная христианизацией славянского именника на фоне масштабных демографических и социальных изменений, что привело к резкому сокращению активно функционирующих имен, во-вторых, необходимость использования дополнительного онима для подтверждения связи генераций в условиях рано сформировавшегося у чехов права частной собственности и наследственного права.

Основным способом обозначения лица у чехов до XIII века были однолексемные онимы в виде древних славянских имён. Однако начиная с XII века на периферии антропосистемы появляются составные личные именовании, удельный вес которых к XIV веку составил уже чуть более половины всех антропонимов в письменных текстах. Структурными составляющими чешских антропонимных формул догуситского периода были прозвища, оттопонимные определения и поссессивные именовании. Среди антропонимных двучленов до XIII в. преобладали АФ *личное имя + прозвище* (Stoislav Koza), а с XIV в. – АФ *личное имя + оттопонимное определение*, существовавшая в двух морфологических вариантах: субстантивном (с топонимом в форме родительного падежа с предлогом **z** // **de**, например, *Chaslaw de Potin*) и адъективном (*Iarogneu Satcensis*). Поссессивные именовании в письменных источниках представлены незначительным количеством патронимов. Развитие чешской АФ *личное имя + поссессивный компонент* проходило в том же направлении, что и во всех славянских языках – от аналитических к синтетическим патронимам. Если в XI в. аналитические патронимы были единственной формой выражения притяжательности (*Bolezlaus, filius sevi Boleslay*), то уже в с XII в. в чешских источниках появляются синтетические патронимы, которые к XIV веку составили едва ли не половину всех АФ *личное имя + поссессивный компонент* (*Beneda Stiboric*).

С XIII века письменные источники фиксируют антропонимические именовании, состоящие из трех, а иногда и более антропонимических единиц. С этого периода актуальными средствами идентификации наряду с личным именем часто выступали одновременно несколько признаков (напр., индивидуальный и оттопонимный). В

XIV в. такие многочлены составляют уже около 10% от всех антропонимов. Составными элементами трехлексемных АФ в XIV в. были прозвища, оттопонимные определения и поссессивные именованья, зафиксированные в следующих комбинациях: 1. личное имя + прозвище + воттопонимное определение (*Bohuněk Kozlík z Dražobudic*); 2. личное имя + поссессивное именованье + оттопонимное определение (*Martinus Venczslai de Sdersicz*); 3. личное имя + два оттопонимных определения (*pan Jetrich z Janowic i z Náchoda*); 4. личное имя + два прозвища (*Mikulaš řečeny Sidloch rychtář*).

Антропонимия чешских письменных памятников XV-XVIII вв. характеризуется сокращением количества однолексемных личных имен. Основной антропонимической единицей, которая употреблялась в качестве стержневого компонента АФ, были имена христианского происхождения. Решающую роль здесь сыграло постановление Тридентского собора об обязательном наречении новорожденных именами из римского мартирологиума. В результате этого имена славянского происхождения постепенно меняют свою функцию, употребляясь сначала как прозвища, а позже – в качестве дофамильных прозваний.

В XV-XVII веках слагаемыми чешских многолексемных антропонимов были прозвища, оттопонимные определения, личные имена, цеховые прозвания, прозвища по названию дома, патронимы. Двухлексемные именованья в письменных источниках представлены четырьмя антропоформулами: а) *личное имя + прозвище* (*Havel Strach*); б) *личное имя + оттопонимное определение* (*Mikuláš z Bedřichová*); в) *личное имя + поссессивное именованье* (*Hrochův Matouš*); г) *личное имя + название по дому* (*Bartoše od Ruože červené*). Динамика распространения этих формул в диахронии свидетельствует о неравномерности их фиксации в течение XV-XVII веков. Если в XIV-XV вв. преобладала АФ *личное имя + оттопонимное определение*, то с XVII в. самой распространенной двухлексемной антропоформулой было *личное имя + прозвище*. С XVI в. именованья такого типа все чаще употребляются как родовые прозвания, а с XVII в. они системно передаются по наследству по мужской линии. Для чешской исторической антропонимии XVII век является периодом стабилизации национальной антропоформулы, закреплённой впоследствии специальным указом Йозефа II.

Трехлексемные антропонимы представлены восемью типами антропоформул: 1. личное имя + прозвище + оттопонимное определение (*Jířka Zavřela ze vsí Morašíc*); 2. личное имя + поссессивное именованье + оттопонимное определение (*Jan Martinec z Plevňova*); 3. личное имя + два оттопонимных определения (*Jindřich Dobrský z Tmáně*); 4. личное имя + два прозвища (*Jana Pokorného jínák Slavíka*); 5. личное имя + два поссессивных именованья (*Janem Šimonovým synem nebožtíka Vávry*); 6. личное имя + поссессивное именованье + прозвище (*Jakub příjmím Jakubec, syn nebožtíka Bartoně*); 7. личное имя + личное имя + оттопонимное определение или прозвище (*Mikuláš Vojslav z Braníšova*); 8. личное имя + название по дому + оттопонимное определение (*Havel z domu Žateckého, měštěnin Nového města Pražského*).

Эволюция чешских антропоформул дофамильного периода по сравнению с восточно- и южнославянскими имела ряд особенностей, вызванных более ранним разрушением у чехов традиций родоплеменного строя. Соответствующее раннее закрепление здесь наследственного права вывело на первый план оттопонимные

определения и индивидуальные прозвища. Чешскую антропосистему отличает также: а) незначительный процент патронимов в составе АФ; б) специфический способ идентификации людей – названия по дому. Названия по географическому признаку у чехов в послегуситский период не являются носителями социальной информации.

Ключевые слова: *антропонимная формула, антропосистема, антропоним, однолексемные антропонимы, многолексемные антропонимы, прозвище, поссесивное именование, патроним.*

ANNOTATION

Petrica N.M. Czech Anthroponimic Formulas of XI – XVIII cent. – Manuscript.

Dissertation submitted for Doctor of Sciences (Philology) degree in speciality 10.02.03. – Slavonic Languages. – Ukrainian National Academy of Sciences, O.O. Potebnia Institute of Linguistics, Kyiv, 2010.

The dissertation deals with the investigation of Czech anthroponimic formulas of fore-proper name period. On the basis of XI-XVIII century's written recourses Czech anthroponimic system evolution is systematically analysed, most frequently used types of anthroponimic polynomials are analysed, their qualitative and quantitative characteristics are presented in terms of certain chronological sections. Functions of anthroponimic formulas are established from the view of paradigmatic and syntagmatic connections.

The components of poly-lexeme anthroponimics were nicknames, toponimic attributes, proper names, workshop names, patronymics. Starting from XVII century most highly used are two-lexeme anthroponimic formulas “proper name + nickname”. Czech Anthroponimic system of fore-proper name period differs from east and south-Slavonic by a small percentage of patronymics in anthroponimic formulas constituent part and by specific way of population identity that named by a place of living.

Key words: *anthroponimic formulas, anthroponimic system, anthroponym, one-lexeme anthroponimic formula, poly-lexeme anthroponimic formula, nickname, possessive name, patronym.*